

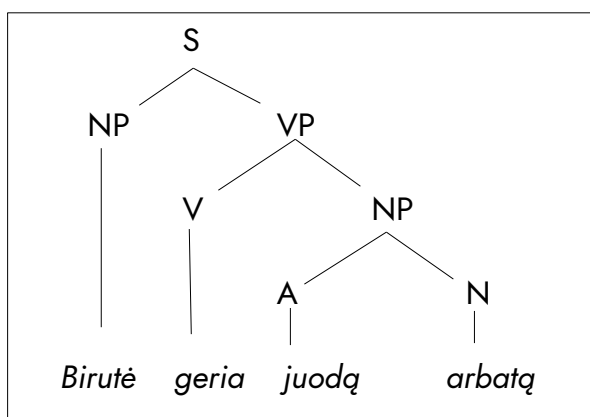
Sintaksės įvadas

Sintaksės modeliai

Sintaksė apibūdina hierarchinius sintaksinius ryšius tarp žodžių sakinyje. Tiesiogiai mūsų stebėjimams prieinama yra tik linijinė žodžių tvarka, bet paprastai daroma prielaida, kad už linijinės tvarkos slypi hierarchinė tvarka, kuri yra bent iš dalies izomorfiška semantinei sakinio struktūrai: ten, kur susidaro sintaksinis ryšys, jis dažniausiai atspindi semantinį ryšį. Šiuolaikinę sintaksę XX a. pirmoje pusėje sukūrė struktūralistinės mokyklos atstovai. Sintaksinėms struktūroms aprašyti pasitelkiami du modeliai: Leonardo Bloomfieldo (1933) idėjomis grįsta frazinės struktūros sintaksė ir Lucieno Tesnière'o (1959) sukurta priklausomybių sintaksė. Abu modeliai laikomi lygiavertėmis: kiekvienos kalbos sintaksę galima aprašyti arba frazinės struktūros, arba priklausomybių sintaksės principais. Tad frazinė sintaksė ir priklausomybių sintaksė nėra konkuruojančios teorijos—jas galima apibūdinti kaip skirtingas kalbas, kuriomis galima kalbėti apie sintaksę. Tiesa, tai nereiškia, kad kiekvienas teiginys iš frazinės struktūros sintaksės gali būti išverstas į priklausomybių sintaksės kalbą ir atvirkščiai.

Frazinė sintaksė remiasi prielaida, kad sintaksiniu ryšiu susiję žodžiai kartu sudaro struktūrinius vienetus, kurie kaip visumos traukiami į didesnes sintaksines struktūras. Taip, pavyzdžiui, į sakinio *Birutė geria juodą arbatą* struktūrą įeina struktūriniai vienetai [*Birutė*], [*geria*], [*juodą*], [*arbatą*], [*juodą arbatą*] ir [*geria juodą arbatą*]. Sekos [*juodą arbatą*] ir [*geria juodą arbatą*] atitinkamai apibūdinamos kaip „daiktavardinė frazė“ (NP) ir „veiksmažodinė frazė“ (VP), pagal žodžius, kurie lemia šių frazių pobūdį, arba kategoriją.

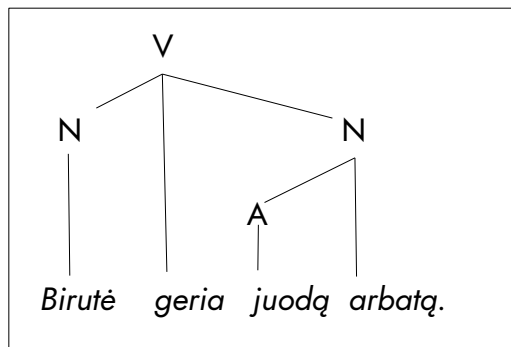
[*Birutė* [*geria* [*juodą arbatą*]]]

Priklausomybių sintaksėje daroma prielaida, kad sintaksiniai ryšiai remiasi vieno žodžio priklausomybe nuo kito. Pagal priklausomybės sintaksės principus į sakinio *Birutė geria juodą arbatą* įeina struktūriniai vienetai *Birutė*, *geria*, *juoda*, *arbatą*. Pagrindiniu sakinio žodžiu laikomas veiksmažodis *geria*, nes jis reiškia sakinio predikaciją, perteikia sakinyje apibūdinamą „gėrimo“ įvykį. Nuo veiksmažodžio priklauso daiktavardžiai — predikato argumentai, t. y.,

apibūdinamojo įvykio dalyviai (*Birutė, arbatą*). Nuo daiktavardžio *arbatą* priklauso būdvardis *juodą*, kuris priskiria vienam iš dalyvių (argumentų) tam tikrą savybę.

Birutė geria juodą arbatą.

Priklausomybių sintaksėje didesni už žodį struktūros nėra sintaksinės architektūros vienetai. Vis dėlto frazės išskiriamos ir priklausomybių sintaksėje: frazė — tai pagrindinis žodis karto su visais nuo jo priklausomais žodžiais. Tad galima kalbėti, pvz., apie daiktavardines frazes (*juoda arbata*), arba apie prielinksnes frazes (*po mano rašomuoju stalu*), bet veiksmažodinės frazės nėra prasmės išskirti, nes ji sutaptų su visu sakiniu.

Čia siūlomas lietuvių kalbos sintaksės aprašas remiasi priklausomybės principu. Čia trumpai išdėstysime pagrindinius pasirinkto modelio principus bei atitinkamą lietuvišką terminologiją.

Asimetrijos

Abiejuose sintaksės modeliuose pasireiškia stipri sintaksinės asimetrijos prielaida: tarp dviejų sintaksinių vienetų susidarant sintaksiniam ryšiui, vienas paprastai laikomas „pagrindiniu“. Šis pasirinkimas grindžiamas sintaksiniais ir semantiniais kriterijais. Sintaksiškai priklausomybę galima suvokti kaip implikacinį santykį: pagrindinis žodis sudaro priklausomajam sąlygas atsirasti sakinio struktūroje. Struktūroje *juoda kava* būdvardis implikuoja daiktavardžio, kuriam jis galėtų tam tikrą požymį priskirti, buvimą, bet ne atvirkščiai. Žodžių *Birutė* ir *arbatą* pasirodymas sakinyje implikuoja įvykį, kuriame abu atlieka vaidmenį (*Birutė geria arbatą*), taigi veiksmažodžio vartojimą. Semantiniu požiūriu priklausomasis žodis siaurina arba tikslina pagrindinio žodžio reikšmę: *rašo eilėraščius* tikslina veiksmažodžio *rašo* reikšmę, *ant stogo* tikslina prielinksnio *ant* reikšmę. Atsižvelgiant į morfosintaksę galima pridurti, kad morfosintaksinės priklausomybės kryptis dažnai atitinka sintaksinę priklausomybės kryptį, pvz., būdvardis derinamas su daiktavardžiu (*juoda kava*), papildinių linksnis lemiamas veiksmažodžio (*nori kavos*). Tačiau sintaksinės ir morfosintaksinės priklausomybės kryptys gali būti ir skirtingos, pvz., veiksmažodis gali būti derinamas su veiksnium ar papildiniais. Kalbinėje tipologijoje įsitvirtinusios „pagrindinio žodžio žymėjimo“ ir „priklausomojo žodžio žymėjimo“ (*head marking vs dependent marking*) sąvokos; apie tai toliau.

Diskusijos apie pagrindinio žodžio nustatymo kriterijus padėjo suprasti, kad kalbant apie pagrindinį žodį dažnai turimi omenyje skirtingi reiškiniai ir kriterijai. Čia pasitelksime Arnaldo Zwicky'o naudojamas **semantinio funkatoriaus** ir **bazės** sąvokas. Semantinis funktorius yra semantiškai aktyvusis žodis, kuris dėl savo funkcinių savybių leidžia susidaryti sintaksiniam ryšiui. Tai bus veiksmažodis ryšyje su daiktavardžiu (*valgo saldainius*), prielinksnis ryšyje su daiktavardžiu (*prie upės*), būdvardis ryšyje su daiktavardžiu (*plati gatvė*),rieveiksmis ryšyje su veiksmažodžiu (*greitai bėga*). Bazė yra tas žodis, kuris sudaro svarbesnę leksinio turinio dalį ir todėl turi daugiau reikšmės semantiniams ryšiams sakinyje, pvz., konstrukcijoje *juoda katė* daiktavardis *katė* yra bazė, lemianti, kad šią konstrukciją kaip objektą gali prisijungti veiksmažodis *mačiau*: *mačiau juodą katę*.

Tradicinis lietuviškas terminas „pagrindinis dėmuo“ tinka tik frazinei sintaksei, nes turimas omenyje pagrindinis frazės dėmuo. Frazinėje sintaksėje pagrindinis dėmuo atstovauja frazės kategorijai. Priklausomybių sintaksėje vienas žodis tegali būti pagrindinis tik kito žodžio atžvilgiu. Terminas „pagrindinis žodis“ iš principo yra tinkamas priklausomybių sintaksei, bet jis neturi reliacinės reikšmės, todėl įsivesime **regenso** (lot. *regens* ‚valdantis žodis‘, Tesnière'o termino *régissant* atitikmuo) terminą. Regensas yra kitą žodį sintaksiškai valdantis žodis. Teiginys „žodis A yra žodžio B regensas“ reiškia, kad B priklauso nuo A.

Sintaksinių ryšių tipai

Pagrindinių leksinių kategorijų sintaksiniai ryšiai būna dvejopi – komplementacijos or modifikacijos. Be šių autosemantiniams žodžiams būdingų ryšių tipų dar skiriame kai kuriems pagalbiniais žodžiams būdingą specifikavimo ryšį.

Komplementacija yra toks ryšys, kai pagrindinis žodis prisijungia kitą žodį dėl savo valentingumo (argumentų struktūros). Pvz., veiksmažodis pagal savo valentingumą prisijungia vieną, du arba tris komplementus, kurie žymi jo semantinius argumentus, t. y. veiksmažodžio perteikiamos situacijos dalyvius: *Šeimininkas aprodė svečiams butą*. Semantinį argumento statusą sintaksėje atitinka komplemento statusas. Komplementas yra semantiškai ir sintaksiškai būtinas pagrindinio žodžio (regenso) papildymas. Komplementacijos ryšys būdingiausias veiksmažodžiams ir prielinksniams, bet kartais komplementus prisijungia ir daiktavardžiai, būdvardžiai,rieveiksmiai:

reikalauja dėmesio
iš namų
dėkingas draugams
pagalba potvynio aukoms
atskirai nuo kitų

Naudojant aukščiau įvestas funkatoriaus ir bazės sąvokas, galime pasakyti, kad komplementacijos atveju komplementą valdantis žodis yra ir funktorius, ir bazė: konstrukcija *geria kavą* žymi gėrimo situaciją, tad šis leksinis turinys yra dominuojantis, veiksmažodis *geria* yra ir funktorius, ir bazė. Reikia pridurti, kad kai kuriais komplementacijos atvejais bazės

vaidmuo gali persislinkti. Prielinksninėje konstrukcijoje *ant tilto* sintaksinį ryšį sudaro erdvinį santykį reiškiantis prielinksnis, kuris atveria poziciją argumentui – daiktavardžiui; visuma tad gali nusakyti įvykio lokalizaciją (*šokinėjo ant tilto*). Bet konstrukcijoje *juokiasi iš klounų* prielinksnio reikšmė tarsi nublukusi, ir vienintelė jo funkcija yra prijungti objektą prie veiksmazodžio; daiktavardis *klounų* tad iš esmės perima bazės statusą, bet siekiant vienodos visų prielinksnių traktuotės, negalima į tokius individualius skirtumus prielinksnių klasės viduje atsižvelgti, todėl prielinksniai ir nuosekliai apibūdinami kaip komplementus prisijungiantys pagrindiniai žodžiai (regensai).

Modifikacija yra toks ryšys, kai pagrindinis žodis prisijungia kitą žodį dėl pastarojo valentingumo (argumentų struktūros). Pvz., daiktavardis prisijungia būdvardį dėl pastarojo gebėjimo daiktavardžio žymimam esiniui priskirti savybę. Būdvardis turi predikatinę funkciją, daiktavardis yra jo argumentas. Būdvardis tad perteikia sintaksiškai pažemintą predikaciją:

tortas yra saldus
→ *saldus tortas*

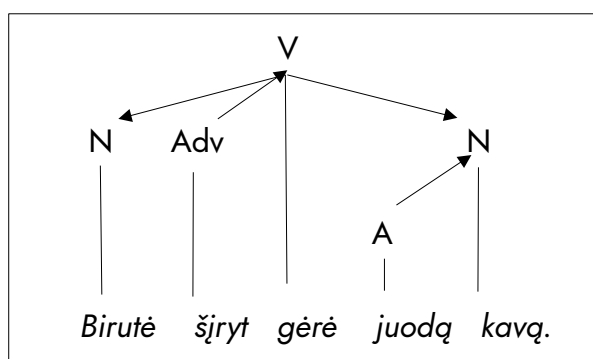
Panašiairieveiksmis perteikia sintaksiškai pažemintą predikaciją prie veiksmazodžio:

vaikų bėgiojimas yra greitas (vyksta greitai)
→ *vaikai greitai bėgioja*

Taigi modifikacijoje semantinio funkoriaus ir bazės vaidmenys pasiskirsto kitaip, nei komplementacijoje: modifikacijoje modifikuojamasis žodis yra bazė (*juoda katė yra katė*), bet modifikatorius yra semantinis funkorius.

Sintaksinio ryšio tipų ir tradicinių sakinio dalių santykį galima apibūdinti taip: komplementams priklauso subjektas (veiksny) ir objektai (veiksmazodžio papildiniai), aplinkybės yra modifikatoriai. Tradicinė pažyminių klasė pagal sintaksinio ryšio tipą yra nevienoda. Kai kurie pažyminiai yra modifikatoriai: *juoda striukė, miestelis prie jūros, qstotis gėlėms laistyti*. Kiti pažyminiai priskirtini komplementams, nes jie yra daiktavardžio argumentai: *gėlių laistymas, siekis pasitarnauti žmonėms, teisingumo idėja*).

Šiame apraše junglumo kryptis bus žymima rodyklėmis – nuo regenso žemyn prie komplementų, arba nuo modifikatorių aukštyl prie regenso:

Tam tikriems funkciniais (pagalbiniais) žodžiams komplementacijos ir modifikacijos sąvokos negali būti taikomos, arba gali būti taikomos tik sąlygiškai. Jų ryšius su autosemantiniais žodžiais apibūdinsime kaip specifikaciją. Tarp jų skirsime determinantus ir veiksmažodinius specifikatorius.

(a) determinantai yra uždaros klasės modifikatoriai. Kitaip nei būdvardžiai, jie nereiškia predikacijos, nepriskiria daiktavardžio žymimam esiniui savybės, o tik siaurina daiktavardžio referenciją.

tie trys katinai

mano draugai

jvairūs triukai

Žinoma, ir būdvardžiai, priskirdami požymį daiktavardžio referentui, siaurina referenciją, bet tai yra antrinė jų funkcija šalia predikatinės.

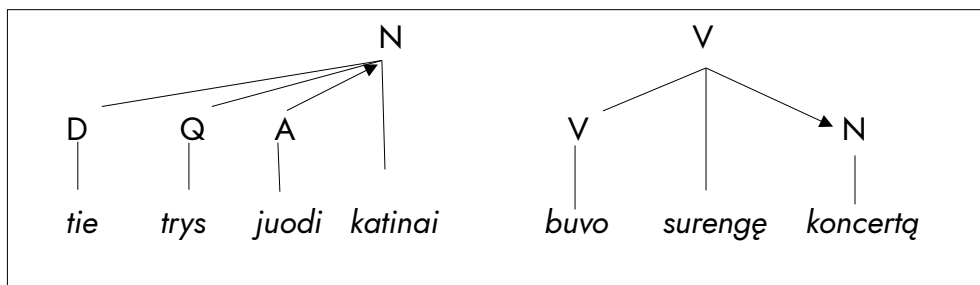
(b) veiksmažodiniai specifikatoriai tai – pagalbiniai veiksmažodžiai. Jie yra uždaros klasės komplementus valdantys veiksmažodžiai, kurie nereiškia atskiros predikacijos, o perteikia autosemantinio veiksmažodžio gramatinius požymius:

esu matęs Paryžių

būčiau atėjęs

Šiame apraše determinantų (daiktavardžio specifikatorių) ir pagalbinių veiksmažodžių (veiksmažodinių specifikatorių) nelaikysime pagrindiniais žodžiais. Pripažįstame, kad jie yra semantiniai funkoriai, bet juos galime apibūdinti kaip „degeneruotus funkorius“ ta prasme, kad jie yra perėję į uždaras klases ir jų reikšmės yra grynai arba dideliu mastu gramatinės. Jie eina su autosemantiniais žodžiais – daiktavardžiais ir veiksmažodžiais, kurie sudaro pagrindinį leksinį turinį ir laikytini konstrukcijų bazėmis.

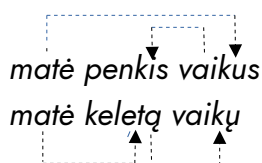
Brėžiant priklausomybių schemas valentingumą perteikiančios rodyklės determinantų ir veiksmažodinių specifikatorių atveju nebus vartojamos. Būdvardiniai modifikatoriai, kvantifikatoriai ir determinantai turi bendrumą – visi siaurina daiktavardžio referenciją (nors būdvardžių atveju tai nėra pagrindinė funkcija), todėl visus laikysime priklausomais nuo daiktavardžio. Tokia traktuotė gana įprasta, nors kai kur (Minimalizme) determinantai ir kvantifikatoriai laikomi pagrindiniais dėmenimis. Pagalbiniai veiksmažodžiai dažniausiai laikomi pagrindiniais žodžiais, kurie prisijungia autosemantinius veiksmažodžius kaip savo komplementus. Nors tokia analizė istoriškai teisinga, vienodumo dėlei juos laikysime priklausomais nuo autosemantinio veiksmažodžio specifikatoriais. Priklausomybių medžiuose determinantai ir veiksmažodiniai specifikatoriai su regensais bus jungiami linijomis be rodyklių, siekiant parodyti, kad vienareikšmiškai semantinės priklausomybės krypties negama apibūdinti.

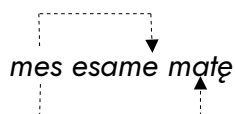
Sintaksinius ryšius apibūdinant remiantis aukščiau išskirtais požymiais – F (funktorius), F_{UK} (uždaros klasės, arba gramatinis funktorius) ir B (bazė) – galime jų pasiskirstymą pavaizduoti taip:

	Komplementacija	Modifikacija	Specifikacija
Regentas	F, B	B	B
Priklausinys		F	F_{UK}

Specifikatoriai morfosintaksiškai nevienodi, kas susiję su jų istorine raida. Determinantai dažniausiai derinami su regensu, panašiai kaip būdvardžiai; tačiau kvantifikatoriai, kuriuos irgi priskiriame determinantams, elgiasi nevienodai: kai kurie nederinami su regensu, o valdo jų linksnį, patys (jeigu yra kaitomi) linksnį gaudami nuo regensą valdančio žodžio. Morfosintaksinę priklausomybę šiuose pavyzdžiuose rodo punktyrinės rodyklės:

Nepaisant skirtingų morfosintaksinės priklausomybės krypčių, pageidautina vienoda visų kvantifikatorių sintaksinė traktuotė. Veiksmažodiniai specifikatoriai patys perima veiksmažodinės konstrukcijos kategorinių požymių (laiko, nuosakos) žymėjimą. Vardažodiniai derinamieji požymiai paskirstyti tarp specifikatoriaus ir bazės – dalyvio:

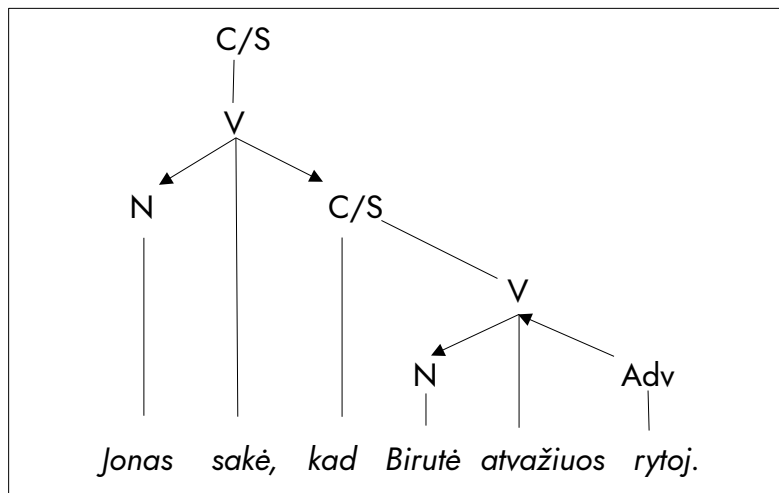
Sakinio traktuotė

Priklausomybių sintaksėje veiksmažodis paprastai laikomas priklausomybių medžio šaknimi (aukščiausiu mazgu), bet čia nukrypsime nuo šios tradicijos ir virš veiksmažodžio postuluosime sakinio mazgą S. Toks sprendimas priimamas todėl, kad kai kurie žodžiai prisijungia sakinius kaip savo komplementus:

Jonas sakė, kad Birutė atvažiuos rytoj.

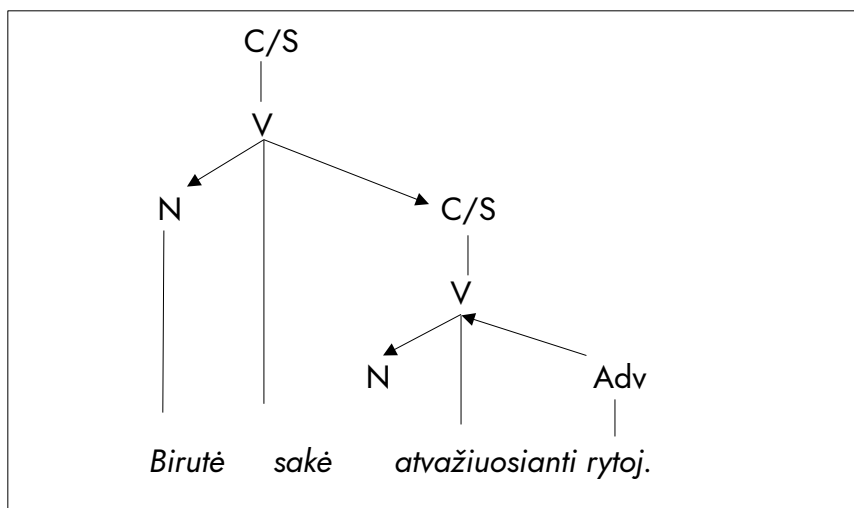
Netikslu būtų teigti, kad veiksmažodžio *sakė* tiesiog prisijungia veiksmažodį (*atvažiuos*): jo valentingumas numato propozicinį, t. y., sakinio tipo, argumentą. Atsižvelgdami į šį

valentingumą įvedame simbolį (ir mazgą) S, kurį vienodumo dėlei įvedame ir į vientisinio sakinio medį. Šalutiniai sakiniai dažnai (bet ne visada) prie pagrindinio sakinio prijungiami jungtuku, kuris taip pat gali pretenduoti į sakinio šaknies poziciją; todėl operuosime mazgu C/S (C = *conjunctio*, jungtukas), kuris gali likti tuščias, arba būti užimtas jungtuko:

Tušti mazgai

Priklausomybių medžiuose kai kuriais atvejais operuojama tuščiais mazgais. Tai daroma, pirma, vienodumo dėlei – tam tikra sintaksinė pozicija gali būti vienu atveju tuščia, o visai analogišku atveju užimta –, o antra – siekiant kuo glaudesnio sintaksinės ir semantinės struktūros atitikimo. Šis priklausomybių medis turi du tuščius mazgus – šalutinio sakinio C/S, kadangi jis bejungtukis, ir šalutinio sakinio subjekto, kuris yra nulinis, bet turi atitikmenį semantinėje struktūroje.

Sintaksiniai ir morfosintaksiniai ryšiai

Priklausomybių medis ir apskritai priklausomybių aprašas atsiriboja nuo morfosintaksinių ryšių. Kaip minėta aukščiau, sintaksinės ir morfosintaksinės priklausomybės kryptys gali būti

priešingos. Būdvardis yra priklausomas nuo daiktavardžio ir būna su juo suderintas; bet veiksmazodis asmeniu būna suderintas su nominatyviniu veiksnio, kuris nuo jo priklausomas. Šioje gramatikoje pateikdami priklausomybių medžius iš dalies atsiribosime nuo morfosintaksinių priklausomybių, bet ten, kur tai būtina, žymėsime prie atitinkamų mazgų derinamuosius požymius. Prie šių požymių daiktų pridedamos žemyn arba aukštyn nukreiptos rodyklės pagal tai, ar požymis perduodamas nuo regenso priklausiniui, ar atvirkščiai.

